

SİVAS VALİSİ HALİL RIFAT PAŞA'NIN EĞİTİM ve İMAR FAALİYETLERİ

Mehmet MERCAN*

ÖZET

Halil Rifat Paşa, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yetişen önemli devlet adamlarından biridir. Paşa, Dahiliye Nazırlığı ve Sadrazamlık görevlerinde bulunmasına rağmen daha ziyade valilik görevlerindeki yaptığı başarılı hizmetleriyle anılmaktadır. Bu hizmetler arasında, Paşa'nın 1882 - 1885 yıllarında, Sivas'ta vali iken yaptığı faaliyetler daha fazla öne çıkmaktadır. Paşa, Sivas valiliği döneminde, vilayet dahilinde kilometrelerce yol ve çok sayıda okul yaptırmıştır. Bu makalede O'nun Sivas valiliğindeki imar ve eğitim faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir.

Giriş

Halil Rifat Paşa, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yetiştirmiş olduğu önemli devlet adamlarından birisidir. Uzun süre çeşitli vilâyetlerde valilik yaptıktan sonra 1896 yılında sadrazamlığa tayin edilmiş ve ölünceye kadar da bu görevde kalmıştır. Günümüzde de hizmet vermeye devam eden birçok hizmet binası ve kilometrelerce yol inşa ettirmiştir. Halil Rifat Paşa'nın sadrazamlığı çok parlak geçmemesine rağmen valilikleri, günümüzdeki idarecilere de örnek olacak şekilde çok verimli olmuştur. Bilhassa Sivas valiliği esnasında yapmış olduğu başarılı çalışmaları, şöhretinin artmasını ve ölümsüzleşmesini sağlamıştır. Bu makalede Halil Rifat Paşa'nın Sivas valiliği ve bu sırada yaptığı icraatları hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Çalışmamızın temel kaynağını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki İrade Tasnifi'ndeki belgeler, değişik tarihli *Sivas Vilâyeti Salnâmeleri* ve konu ile ilgili yapılmış olan araştırma eserler teşkil edecektir. Halil Rifat Paşa'nın Sivas valiliği hakkında daha önce yayınlanmış bazı çalışmalar mevcuttur. Bunlar: Mustafa Barut, *Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği (1882-1885)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1984; Ali Birinci, "Halil Rifat Paşa'nın Tenbihnâmeleri", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nr. 3, Kasım 1984, Ali Birinci-A. Turan Alkan, "Halil Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nr. 7, Kasım 1986; Lütfi F. Tuncel,

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğrt. Üyesi.

Sivas Valisi Halil Rifat Paşa ve Tenbihnameleri, Sivas 1987. Nurettin Birol, *Halil Rifat Paşa Dönemi ve İcraatları(1827-1901)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 1999.

Bu çalışmalardan Nurettin Birol tarafından hazırlanan doktora tezi hariç diğerleri, daha ziyade kaynak olarak, *Sivas Vilâyeti Salnameleri* ile araştırma eserlerden istifade edilerek hazırlanmıştır. Ayrıca yapılan çalışmalarda, kaynak olarak Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği zamanında yayınladığı "Tenbihnâmeler"¹ in de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Mustafa Barut tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinin tamamı 58 sayfa olup, Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliğine ayrılan bölüm ise, "Tenbihnâmeler" ile beraber 16 sayfadır. Halil Rifat Paşa'nın yayınladığı "Tenbihnâme" sayısı ise 11'dir. Adı geçen tez, salnâme ve araştırma eserlere dayanarak hazırlanmış olması ve hazırlanmasının üzerinden bir hayli zaman geçmesinden dolayı eksik yapılmış bir çalışmadır.

Bu makalemizde, yukarıda adı geçen çalışmalar ile yeni yayınlanmış eserlerden ve arşiv belgelerinden istifade ederek, Halil Rifat Paşa'nın Sivas valiliği hakkında yeni bilgiler vererek, imar ve eğitim alanındaki faaliyetlerini ele alacağız. Ancak Halil Rifat Paşa'nın Sivas Valiliği'ndeki eğitim ve imar faaliyetlerine geçmeden önce, kısaca onun hayatı hakkında bilgi vereceğiz.

I- Halil Rifat Paşa'nın Hayatı

Halil Rifat Paşa, 27 Ekim 1827 tarihinde bugün Yunanistan topraklarında bulunan Serez'(Siroz)'in Lika köyünde doğmuştur¹. Babası Nevrekoplu Bölükbaşı İbrahim Ağa'dır. Serezli Muhlis Paşa'nın damadı Nevrekop eşrafından Altun Mehmed Bey, 9-10 yaşında olan Halil Rifat'da ki yeteneği keşfederek O'nu kendi himayesi altına almıştır. Halil Rifat'ın okula gönderilmesi için de Serezli Molla Bayrakdaroğlu Mehmed Ağa'ya verilmek üzere bir tavsiyenâme yazarak O'na göndermiştir. Mehmed Ağa kendisine gelen Halil Rifat'ı iyi şekilde karşılamış ve evinde üç sene ilim tahsili imkanı sağladıktan sonra 1844 yılında Serez tahrirat kalemine yerleştirmiştir². 1851 yılına kadar bu görevde kalan Halil Rifat Bey, aynı yıl, önce Selanik Tahrirat Kalemi'nde sonra Selanik Vilayet Meclisi Kalemi'nde daha sonra Vidin ve Yanya vilayetlerinde divan kâtipliği görevlerinde bulundu.

¹ Nurettin Birol, *Halil Rifat Paşa Dönemi ve İcraatları (1827-1901)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1999, s. 1; Atilla Çetin, "Halil Rifat Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XV, İstanbul 1997, s. 327; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, III, İstanbul 1982, s.1535.

² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devleti'nde, nezaretlerle vilâyetlerde yazı işlerini gören büroya "Mektubî Kalemi", kazalarda ise bu büroya "Tahrirat Kalemi" denilmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993, s. 466.

1852 yılında Muhasebe-i Mâliyye Meclisi mazbata odasında altı ay çalıştıktan sonra 1860 yılına kadar Edirne, Harput ve Erzurum vilâyetlerinde divan katipliği yaptı. 1860 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye mazbata odasına tayin edildi. Bir yıl sonra yine divan kâtipliğiyle Silistre vilâyetine gönderildi³.

Halil Rıfat Bey, 1864 yılında önce Tuna Vilâyeti⁴ Meclis-i İdâre başkâtipliğine, üç ay sonra da vilâyet mektupçuluğuna⁵ tayin edildi⁶. Bu sırada Tuna Vilâyetinde Mithat Paşa vali olarak görev yapmaktaydı. Halil Rıfat Bey bu memuriyeti esnasında Mithat Paşa'nın tecrübelerinden istifade ederek bilgi ve tecrübesini artırdı.

Bundan sonra Halil Rıfat Bey'i artık idarecilik memuriyetlerinde görmekteyiz. O, 1 Kasım 1868 tarihinde Varna'ya mutasarrıf olarak tayin edildi. Bir yıl sonra (18 Eylül 1869) bu görevden Tırhala mutasarrıflığına nakledildi. 3 Temmuz 1873 tarihinde ise Vidin mutasarrıflığına getirildi⁷. Bu memuriyetlerindeki başarılı çalışmaları sebebiyle 1875 yılında Rumeli Beylerbeyliği payesi ile taltif edilmiştir.

Halil Rıfat Paşa, 13 Eylül 1876 tarihinde daha önce mektupçuluk görevinde bulunduğu Tuna Vilâyeti'ne vezir rütbesiyle vali tayin edildi. Daha sonra sırasıyla önce 7 Şubat 1877'de Halep valiliğine tayin edilmişse de iki gün sonra Kosova valiliğine getirildi⁸. Kısa bir süre sonra 3 Temmuz 1878 tarihinde Selânik valiliğine atandı. Selânik'te eşkıya çetelerinin faaliyetleri yüzünden vilâyet idaresinin güçleşmesi ve dönemin sadriazamı Said Paşa ile anlaşamamasından dolayı görevinden istifa etti (28 Şubat 1880)⁹. Halil Rıfat Paşa aynı yıl Şûrâ-yı Devlet Umûr-ı Nâfia Komisyonu¹⁰ üyesi, iki yıl sonra 9 Ocak 1882 tarihinde ise

³ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *aynı eser*, s. 1536.

⁴ Tuna Vilâyeti, 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nden sonra kurulmuştur. Nizâmname ilk olarak Tuna Vilâyeti'nde uygulanmıştır. Sınırları yaklaşık olarak bugünkü Bulgaristan sınırları idi. Vilâyetin merkezi Rusçuk olup diğer şehirleri ise Vidin, Niş, Tulca, Sofya, Varna ve Tırnova idi. İlk valisi de Mithat Paşa'dır. O, burada 13 Ekim 1864 ile 5 Mart 1868 tarihleri arasında çok başarılı bir valilik yapmıştır. Bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleceği*, İstanbul 1985, s. 54 – 60.

⁵ Vilâyet mektupçusu, vilâyete ait yazıların yazılmasını temin eder, önemli olanlarını kendisi yazar ve kalemdeki kâtiblerin yazdıklarını düzeltirdi. Mektupçu ayrıca Vilâyet İdare Meclisi'nin tabii azası idi. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *aynı eser*, s. 466.

⁶ Atilla Çetin, *aynı madde*, s. 327.

⁷ Nurettin Birol, *aynı tez*, s. 4, 8, 10; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *aynı eser*, s. 1536.

⁸ Nurettin Birol, *aynı tez*, s. 20.

⁹ Said Paşa'nın yerli yersiz emirlerine itaat ve tahammül edemediğinden istifa ile İstanbul'a gelmiş. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *aynı eser*, s. 1536-37.

¹⁰ **Şûrâ-yı Devlet Nafia Komisyonu**, 1868 yılında kurulmuş ve bazı kesintilerle 1922 yılına kadar hizmetlerine devam etmiştir. Komisyon, yol, köprü, bina, demiryolları yapımı ve limanların inşası, nehir yatakları ve göllerin temizlenmesi, deniz ve nehirlerde gemi işletilmesi vb. konularda gerekli plânları ve düzenlemeleri yapardı. Bkz. Abdulmecit Mutaf, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Şûrâ-yı Devlet (1868-1922/1284-1341)*, Dokuz

Sivas Valisi olmuştur¹¹. Bu görevi esnasında biraz sonra daha geniş olarak bahsedeceğimiz tarım, eğitim ve bayındırlık alanlarında yapmış olduğu başarılı faaliyetleriyle tanındı. İkibuçuk yıl sonra Girit valiliğine tayin edilmesine rağmen gönderilmedi ve Sivas'ta bırakıldı. 27 Eylül 1885 tarihinde Aydın Vilâyeti'ne tayin edildi¹². Halil Rifat Paşa bu memuriyeti sırasında 1886'da Bağdat valiliğine tayin edilmiş ancak İzmir'de 1500 lira borcu olması ve bu borcunu ödemeye gücünün olmaması, Bağdat'a kadar da 1500 lira harcıraha ihtiyacı olduğunu belirtmesi ve toplam 3000 lira olan bu meblağı ödemeye gücünün olmadığını belirtmesi üzerine¹³ Bağdat'a gönderilmedi. Halil Rifat Paşa, 19 Ağustos 1887 tarihinde önce Manastır'a daha sonra 28 Mayıs 1889'da ikinci defa olarak Aydın valiliğine tayin edildi¹⁴.

Halil Rifat Paşa, Aydın valilikleri sırasında önemli faaliyetlerde bulunmuştur. İzmir ve Aydın liselerini, İzmir Askeri Hastahanesi ve yine İzmir'de karakolhane ile belediye binası inşa ettirmiştir¹⁵. Ayrıca Vilâyetin huzurunu bozan eşkiyalardan 497'sinin bir kısmını ölü bir kısmını da sağ olarak yakalatmıştır. Aldığı tedbirler kendisinden sonra vali olan Nazif Paşa zamanında 4000'e yakın eşkiyanın daha yakalanmasını sağlamıştır. Böylece Aydın vilâyeti dahilinde asayişin sağlanmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur¹⁶. Aydın valiliği Halil Rifat Paşa'nın son valiliğidir. Başarılı valiliklerinin ardından artık Paşa'yı önce Dahiliye Nazırlığı ve bir müddet sonra da Sadriazamlık makamında görmekteyiz.

Halil Rifat Paşa, Sadriazam Ahmed Cevad Paşa¹⁷ hükümetine 4 Eylül 1891 tarihinde Dahiliye Nazırı olarak tayin edildi¹⁸. Nazırlığı sırasında günümüzde de hizmet vermeye devam eden Darülaceze'nin inşasına nezaret etmiştir. Sultan II.

Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1997, s. 45-46; Mehmet Canatar, "Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Tespitler", *İlmi Araştırmalar*, Sayı:5, İstanbul 1997, s. 115, 136-37.

¹¹ Ali Birinci, "Halil Rifat Paşa'nın Tenbihnâmeleri", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nr. 3, Kasım 1984, s. 13.

¹² Nurettin Birol, *aynı tez*, s. 86; Atilla Çetin, *aynı madde*, s. 327-28. Aydın Vilâyeti'nin merkezi 1867'deki düzenleme ile İzmir yapılmış olup sancakları ise Aydın, Denizli, Muğla ve Manisa'dır. Bkz. Feridun Emecen, "Aydın", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s.237. Yüzölçümü 42.400 km². ve I. Dünya Savaşı başlarında nüfusu 1.609.000'dir. Bkz. Kâmil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s. 367.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye (Bundan sonra BOA, İ. Dahiliye olarak yazılacaktır.) nr. 80070.

¹⁴ Nurettin Birol, *aynı tez*, s. 107.

¹⁵ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *aynı eser*, s.1571.

¹⁶ Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkiyalar*, İstanbul 1996, s.69-71.

¹⁷ Ahmed Cevad Paşa hakkında geniş bilgi için Bkz. Mehmet Mercan, *Sadriazam Ahmed Cevad Paşa*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DÜİT, nr.87/29; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, İstanbul 1310, s. 148.

Abdülhamid, Haziran 1892'de Halil Rifat Paşa'yı Darülaceze'nin yerini ve inşaat bedelini tesbit etmek amacıyla oluşturulan komisyonun başına getirmiş ve inşaat bitinceye kadar Darülaceze ile ilgili bütün işlere nezaret etmekle görevlendirmiştir¹⁹. Binaların temeli 10 Kasım 1892 tarihinde Halil Rifat Paşa tarafından atılmıştır²⁰. Dârülaceze, Halil Rifat Paşa'nın sadriazamlığı döneminde inşaatı tamamlanarak 31 Ocak 1896 tarihinde hizmete açılmıştır²¹. Halil Rifat Paşa'ya Dahiliye Nazırlığı görevi devam ederken 9 Haziran 1895 tarihinde ilâve olarak Şûrâ-yı Devlet başkan vekilliği de verilmiştir.

Halil Rifat Paşa, 7 Kasım 1895 tarihinde Kamil Paşa'nın yerine sadriazamlığa getirildi²². Bu sırada Osmanlı Devleti ekonomik ve siyasi sıkıntılar içerisindeydi. O'nun ülkenin içinde bulunduğu güçlüklerin üstesinden gelmesi oldukça zordu. Sultan Abdülhamid ise devlet idaresini tamamen elinde bulundurmak istiyordu.

Sadriazamlık görevine başladığında kendi döneminden önce süregelen birçok mesele çözümsüz olarak hâlâ devam etmekteydi. Bu cümleden olarak Ermeni teröristlerin başlattıkları terör olayları giderek şiddetini arttırmaktaydı. Nitekim Ermeni teröristler 26 Ağustos 1896 tarihinde Galata'daki Osmanlı Bankası'nı basmışlar ve çıkan olaylarda çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir²³. 1897 yılında ise Osmanlı - Yunan Savaşı cereyan etmiştir. Savaş Osmanlı Devleti'nin zaferiyle sonuçlanmasına rağmen yapılan antlaşmada diplomatik başarı sağlanamadı²⁴. Osmanlı Devleti, Yunanistan ile yaptığı savaştan zaferle çıkmasına rağmen İngiltere, İtalya, Rusya ve Fransa 18 Aralık 1897 tarihinde Girit adasının muhtariyetini ilân ettiler. Böylece Girit adasında Osmanlı Devleti'nin hukukî bir sahiplikten öte hiçbir bağı kalmamıştır²⁵. Yine bu dönemde Makedonya üzerinde Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan mücadele halindeydi. Halil Rifat Paşa'nın sadriazamlığının son döneminde ise Fransız vatandaşları Lorando ve Tobi'nin alacakları meselesi ortaya çıkmıştır. Fransız vatandaşları Lorando ve Tobi'den Sultan Abdülaziz devrinin son zamanlarında bir miktar borç alınmıştır. Alınan borç 502 bin lira olup, bu paranın 340 bin lirası Lorando'ya 162 bin lirası ise Tobi'ye aittir. Maliye Nezareti borcu ödemediği için Fransa ile siyasi münasebetler kesilmiş ve Fransa 26 Ekim 1901 tarihinde Midilli Adası'nın gümrüğünü işgal ederek gelirlerini vatandaşlarının alacağına karşılık tutacağını belirtmiştir. Bunun üzerine

¹⁹ Nuran Yıldırım, "Darülaceze'nin Kuruluş ve İşleyişi", *Toplumsal Tarih*, Sayı:32, Ağustos 1996, s. 22.

²⁰ Hidayet Y. Nuhoğlu, "Dârülaceze", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul 1993, s.513.

²¹ Nuran Yıldırım, *aynı makale*, s. 23.

²² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *aynı eser*, s.1539.

²³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s.507-520; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s. 163-166.

²⁴ M. Murat Hatipoğlu, *Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Ankara 1988, s. 37- 42; H. Hikmet Süter, *1897 Türk-Yunan Savaşı*, Ankara 1982, s. 5-39.

²⁵ Cemal Tukin, "Girit", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 91-92.

Osmanlı Devleti Fransız taleplerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu ülke ile 12 Kasım 1901 tarihinden itibaren yeniden siyasi ilişkiler kurulmuştur²⁶.

Halil Rifat Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet üyesi olan oğlu Cavid Bey, (Ruşçuk 29.06. 1865) 7 Ekim 1899 tarihinde Galata köprüsü üzerinde Yanyalı Mustafa adlı bir Arnavut tarafından öldürüldü²⁷. Bu olay Halil Rifat Paşa'yı çok sarsmış ve birçok defa sadrazamlıktan istifa etmek istediye de II. Abdülhamid tarafından kabul edilmemiştir. Bir müddet sonra hastalanmış ve hastalığı artıp iş göremez hale gelince Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa sadâret vekâletine tayin edilmiştir. Halil Rifat Paşa, 9 Kasım 1901'de vefat etmiştir. Cenazesi Eyüp'te Mihrişâh Sultan Türbesi yakınına defnedilmiştir²⁸.

Halil Rifat Paşa'nın sadriazamlığı valiliklerine nazaran sönük geçmiştir. Bunun başlıca sebebi hiç şüphesiz dönemin padişahı II. Abdülhamid'in bütün iktidarı kendi elinde tutmasıdır. Onbeş sene II. Abdülhamid'e başkâtiplik yapan Tahsin Paşa, bir sadrazamda bulunması gereken siyasi kudretin Halil Rifat Paşa'da bulunmadığını belirtmektedir²⁹. Halil Rifat Paşa sadrazamlığı zamanında kendisine şöhret kazandıracak herhangi bir şey yapamamıştır. Ancak padişaha bağlı kalarak onun güvenini kazanmıştır. Bu sebepten ölünceye kadar sadriazamlıkta kalan II. Abdülhamid'in tek sadriazamıdır³⁰.

II- Sivas Valiliği

Halil Rifat Paşa 9 Ocak 1882 tarihinde Sivas Valiliğine tayin edilmiştir. Halil Rifat Paşa'nın sadriazamlığı dahil en parlak memuriyeti Sivas'da geçmiştir. Paşa, Sivas Valisi olduğu zaman 35 seneye yakın bir idarecilik tecrübesine sahipti. Bilhassa Tuna Vilayetindeki memuriyeti esnasında Midhat Paşa'nın maiyetinde iken yöneticilik bilgisi ve tecrübesi hayli artmıştı. Halil Rifat Paşa, yaklaşık dört yıl kadar Sivas Valiliğinde bulunmuştur. Paşa bu süre zarfında vilâyet dahilinde ulaşım, eğitim, ziraat, sosyal ve kültürel alanlarda başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Nitekim 1884 yılında Trabzon Valisi Sırrı Paşa ile memuriyetlerinin değiştirilmesi talebi Sultan II. Abdülhamid tarafından kabul edilmeyerek, yaptığı

²⁶ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1972, s. 343-344; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *aynı eser*, s. 1329 vd.

²⁷ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, II, Ankara 1996, s. 682. Sultan Abdülhamid'in yaverlerinden Tiranlı Arnavut Gani Bey (Esad Toptani'nin kardeşi), Beyoğlunda bir muhalebici dükkanında Bursalı Hafız Paşa tarafından öldürülmüş. Hafız Paşa bir süre önce Halil Rifat Paşa'nın isteği ile Şehremaneti azalığına tayin edilmişti. Hafız Paşa, Halil Rifat Paşa'nın adamı kabul edilerek, Gani Bey'in intikamını almak için Arnavutluk'tan Hacı Mustafa gönderilmiştir. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *aynı eser*, s.1563-67.

²⁸ Atilla Çetin, *aynı madde*, s. 328.

²⁹ *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Yayına Haz. Ali Ergenekon, İstanbul 1990, s.65.

³⁰ Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, İzmir 1328, s. 46-47; Nurettin Birol, *aynı tez*, s. 293.

başarılı çalışmalarından dolayı yerinde bırakılmıřtır³¹. Halil Rıfat Paşa 17 Eylöl 1885 tarihine kadar Sivas Valiliğinde kalmıřtır³².

Halil Rıfat Paşa'nın valilik yaptığı dönemdeki Sivas vilayeti günümüzdeki sınırlarının üç katı kadardı. Bugünkü Amasya ve Tokat illeriyle Giresun'un bir kısmı Sivas vilâyeti sınırları içindeydi. O sırada vilayetin yüzölçümü 83.700 kilometrekare idi³³. Sancakların yüzölçümü ise şu şekildeydi: Sivas sancağı 39.450 km²., Tokat Sancağı 10.000 km²., Amasya sancağı 24.450 km² ve Karahisar-ı şarkî (Şebinkarahisar) 9.800 km² idi. Vilâyetin dört sancağı (Tokat, Amasya, Karahisar-ı şarkî ve Merkez), 22 kazası, 233 nahiyesi ve 3071 köyü bulunmaktaydı. Vilâyetin nüfusu ise 1.045.839 kişi idi. Bu nüfusun 839.514'ü Müslüman 246.941'i gayrimüslimdi³⁴. Halil Rıfat Paşa'nın Sivas valiliğindeki hizmetlerini şu ana başlıklar altında inceleyebiliriz:

A- Bayındırlık Alanındaki Faaliyetleri

Halil Rıfat Paşa, valilik yaptığı süre zarfında günümüzde de hizmet vermeye devam eden birçok eser meydana getirmiştir. Ayrıca birçok eski eseri de tamir ettirmiştir. Yaptığı bu hizmetlerden dolayı halâ sevilen ve ismi minnetle anılan valilerden biridir. Bunun bir göstergesi olarak ismi, Sivas ve Tokat'ta mahalle, cadde ve okullara verilmiştir. Tokat merkezdeki bir ilköğretim okulunun ismi Halil Rıfat Paşa'dır. Halil Rıfat Paşa, yaklaşık olarak dört yıllık(44 ay) görevi süresince geride birçok eser bırakmıştır. Bu süre zarfında “Gidemediğin yer senin değildir” sözünü düstur edinerek vilayet içinde yerleşim yerlerini birbirine bağlayan kilometrelerce uzunlukta yol yaptırmıştır. Paşa'nın Sivas Vilayetinde yaptırdığı yolların uzunluğu 1400 kilometreyi bulmaktadır³⁵.

Trabzon vilayetinin Samsun kazası hududundan, Ma'müretü'l-aziz (Elazığ) Vilayeti'nin Malatya sancağının Hasançelebi sınırına kadar yaklaşık 409 km.lik yol

³¹ BOA, İ. Dahiliye, nr. 74059.

³² Ali Birinci-A. Turan Alkan, “ Halil Rıfat Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nr. 7, Kasım 1986, s. 99.

³³ Şemseddin Sami, *Kamüsü'l-alâm*, IV, İstanbul 1311/1894, s. 2797; Ali Karaca, *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 108; Bayram Kodaman, “XX. Yüzyıl Başlarında Sivas Vilâyeti (1901)”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Ankara 1987, s.172.

³⁴ Şemseddin Sami, *aynı eser*, s. 2797. O sırada Tokat sancağının ise dört kazası (Merkez, Erbaa, Niksar ve Zile), 45 nahiyesi ve 654 köyü bulunmakta idi. Sancağın nüfusu ise 202.400'dü. Bkz. Şemseddin Sami, *aynı eser*, s. 2798. Günümüzde ise merkez ilçe dahil 12 ilçe, 77 belde ve 611köyü vardır. Nüfusu ise 2000 yılı genel nüfus sayımına göre toplam nüfusu ise 922.655'tir. Aynı nüfus sayımına göre Tokat merkezin nüfusu 112.230 olup, ilçelerden Turhal'ın 101. 629, Zile'nin 64.025, Niksar'ın 49.027 ve Erbaa'nın 47.353'tür711.465 (19)'dir. Bkz. <http://www.geocities.com/tokatsm/yillik/sf05htm>

³⁵ Nurettin Birol, *aynı tez*, s. 62.

inşa edilmiştir³⁶. Bu yolun 287 kilometresi yani Sivas'tan Samsun hududuna kadar olan kısmı mükemmel bir şekilde yapılarak 1882 yılında hizmete açılmıştır³⁷. Halil Rifat Paşa, ayrıca bu güzergah üzerindeki Çamlıbel mevkiinde şahsi parasından harcamak suretiyle bir çeşme yaptırmıştır. Bu yolun inşasında hizmet ve himmet edenler ise Sivas Valisi Halil Rifat Paşa'nın teklifi ile taltif edilmişlerdir. Taltif edilenler toplam 29 kişi olup şunlardır:

Tokat Mutasarrıfı Rauf Bey	<i>Rumeli Beylerbeyliği payesi</i>
Sivas Merkez Mutasarrıfı Selim Sırrı Efendi	<i>Rütbe-i refi'a-i mîr-mîrani</i>
Sivas Vilâyeti Mektupçusu Ahmed Şevki Efendi	<i>Rütbe-i ulâ sınıf-ı sânisî</i>
Sivas Vilâyeti mütehayyızanından Mehmed Ali Efendi	<i>Rütbe-i ulâ sınıf-ı sânisî</i>
Sivas Vilâyeti Meclis-i İdâre Azasından Burhan Efendi	<i>Rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütehayyizi</i>
Sivas Merkez Muhasebecisi Lütfi Behcet Efendi	<i>Rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisî</i>
Sivas Sancağı Sertahsildarı İzzet Efendi	<i>Rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisî</i>
Sivas Vilâyeti Meclis-i İdare Başkâtibi Sadık Bey	<i>Rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisî</i>
Sivas Hanedanından Edhem Efendi	<i>Rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisî</i>
Sivas Vilâyeti Mektubî Mümeyyizi Rıza Efendi	<i>Rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisî</i>
Hafik Kazası Kaymakamı Rifat Efendi	<i>Rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisî</i>
Aziziye Kaymakam Vekili Selim Efendi	<i>Rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisî</i>
Sivas Hanedanından Tokuş Ağası Mustafa Ağa	<i>Rütbe-i Sâlise</i>
Yıldızeli Mal Müdürlü Osman Bey	<i>Rütbe-i Sâlise</i>
Sivas Hanedanından Nuri Bey	<i>Rütbe-i Sâlise</i>
Sivas Vücûhundan Abdullah Ağa	<i>Rütbe-i Sâlise</i>
Sivas Vücûhundan Şahinyan Agop Efendi	<i>Rütbe-i Sâlise</i>
Sivas Vücûhundan Karibyan? Artin Efendi	<i>Rütbe-i Sâlise</i>
Tokat Kalhane Muhasebecisi Mehmed Efendi	<i>Rütbe-i Sâlise</i>
Tokat Sancağı Defter-i Hakani Müdürlü Zarifi Efendi	<i>Rütbe-i Sâlise</i>
Tokat Sancağı Muhacirîn Komisyon Re'isi ve Tarık	<i>Rütbe-i Sâlise</i>

³⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Sivas*, Sene-i Hicriye 1308, Yayına Hazırlayan: Fikri Karaman, İstanbul 2001, s. 49. Ali Birinci-A. Turan Alkan, *aynı makale*, s.100.

³⁷ BOA, İ. Dahiliye nr. 69666; BOA, İ. Dahiliye nr. 70967.

Memuru Kasım Efendi	
Tokat Vücûhundan Salih Beg	<i>Rütbe-i Sâlise</i>
Sivas Sancağı Zabtiye Tabur Ağası İbrahim Ağa	<i>Dördüncü rütbe Mecîdi nişân-ı Zîşânı</i>
Tokat vücûhundan Ali Efendi	<i>Dördüncü rütbe Mecîdi nişân-ı Zîşânı</i>
Tokat mu'teberânından Ohannes Efendi	<i>Beşinci Mecîdi nişânı</i> ³⁸ .
Başmühendis Mösyö Rive?	<i>Dördüncü Mecîdi</i>
Birinci Sınıf Mühendis Abro?	<i>Sâniye</i>
Üçüncü Sınıf Mühendis Karakoçyan Efendi	<i>Selâse</i>
Üçüncü Sınıf Mühendis Hindmayan? Efendi	<i>Selâse</i> ³⁹ .

Samsun'dan başlayan ve Sivas'tan Mamuratü'l-aziz (Elazığ) hududuna kadar uzanan yolun Sivas - Mamuratü'l-aziz arasındaki 122 kilometrelik kısmının inşasına ise 31 Mayıs 1883 tarihinde başlanmış ve ikibuçuk ay gibi kısa bir sürede bitirilerek 18 Ağustos 1883 tarihinde hizmete açılmıştır. Bu yol güzergâhında ayakları kârgir üzeri ahşap 101, sadece kârgir 48 olmak üzere toplam 149 köprü ve 303 menfez yapılmıştır⁴⁰.

Sivas'la Tokat arasındaki Çamlıbel mevkiinin kış mevsiminde çok yağış alması sebebiyle buradan geçen yol, kış mevsiminde ulaşımına kapalı kalmaktaydı. Bu yolun kışın da ulaşımına açık tutulması için 5 kilometrelik bir kış yolu inşa edilmiştir⁴¹.

Zile'den Amasya kazası hududuna kadar altyapı hizmetleriyle beraber 29 kilometrelik yol inşa ettirilmiştir.

Tokat kazasından Niksar'a ve oradan Ünye kazası hududuna kadar 76 km. yol şose olarak tanzim edilmiştir⁴². Bu yolun Tokat'tan Niksar'a kadar olan 50 kilometrelik kısmı 32 köprü ve 45 menfez ile 1883 yılı Aralık ayında hizmete açılmıştır. Sivas Valisi Halil Rifat Paşa'nın 23 Aralık 1883 tarihinde Sadaret'e çektiği telgrafta bu yol hakkında teferruatlı bilgiler bulunmaktadır. Bu yol güzergâhında ve Niksar yakınlarında Kelkit nehri üzerinde inşa edilen, 640 metre

³⁸ BOA, İ. Dahiliye, nr. 69666, lef: 3 (Belge ekte verilmiştir. Bkz.Ek:1).

³⁹ BOA, İ. Dahiliye, nr. 69666, lef: 2; Nurettin Birol, *aynı tez.*, s. 60-61.

⁴⁰ BOA, İ. Dahiliye, nr. 70967, lef: 1.

⁴¹ Fikri Karaman, *aynı eser.*, s. 50.

⁴² Halis Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Dördüncü Kısım, Tokat 1973, s. 38; Ali Birinci-A. Turan Alkan, *aynı makale*, s.100-101.

uzunluğunda 45 gözlü ayakları kârgir ve üzeri ahşap köprüye padişahın adına izafeten Hamidiye ismi verilmiştir. Aynı telgrafta bu yol ve köprünün yapılmasında Tokat Mutasarrıfı Rauf Paşa ile Niksar Kaymakamı Şevket Bey'in de büyük emekleri geçtiği belirtilmektedir⁴³.

Ayrıca yine bu dönemde Havza kasabasından, Samsun yoluna birleşmek üzere 1 kilometrelik yol yaptırılmıştır.

Merzifon'dan Çorum kazası hududuna kadar 62 kilometrelik yol inşa olunmuş ve bu yol üzerinde birçok köprü, menfez ve kasisler yaptırılmıştır.

Merzifon'u Amasya'dan Samsun'a giden yola bağlamak için 9.5 kilometrelik yol, köprü, menfez ve kasisleriyle inşa edilmiştir.

Merzifon'dan Osmaniye kasabasına kadar köprü ve menfezleriyle birlikte 59.5 kilometrelik yol yaptırılmıştır.

Karahisar-ı Şarkî sancağından Giresun Kazası hududuna kadar 61.5 kilometrelik yol yaptırılmıştır. Yol yapılırken Tamzara Boğazındaki 33 metrelik bir kaya barut ve teknik usuller yardımıyla üçbuçuk metre en ve yüksekliğinde bir tünel açılmıştır⁴⁴.

Sivas'tan başlamak üzere Hafik, Koçkiri (İmralı), Koyulhisar ve Hamidiye (Mesudiye) kazaları merkezlerinden geçerek Ordu kazası hududuna kadar uzanan 212 km.lik yol büyüklü küçüklü 92 köprü ve 300'den fazla menfez ve kasisle birlikte inşa edilmiştir. Halil Rıfat Paşa güzergah üzerinde Reşadiye yakınlarına şahsi parası ile bir de çeşme yaptırmıştır⁴⁵.

Karahisar-ı Şarkî sancağında ve Kelkit nehri üzerinde bulunan Kurbağa ve Yusufbey isimli köprüler tamir ettirilmiştir. Ayrıca aynı nehir üzerinde Mercimek adlı yeni bir köprü inşa ettirmiştir. Halil Rıfat Paşa Sivas'ın Kemer adlı mahallinde dört taşlı bir un fabrikası ile umuma açık bir park tesis ettirmiştir⁴⁶.

Halil Rıfat Paşa, valiliği döneminde sadece yol yaptırmakla yetinmemiş, birçok hizmet binaları da inşa ettirmiştir. Bu süre zarfında vilâyet merkezi olan Sivas'ta 50 metre boyunda 20 metre eninde kârgir hükümet konağı ile yedi – sekiz yüz mahpusu barındıracak 42 oda ile koğuş, mahpuslara, zaptiye askerlerine ve kadın mahpuslara mahsus üç kısmı hastahaneyi, bir kısmı ise kadınlar hapisanesini teşkil eden bir kârgir hapisane inşa ettirmiştir⁴⁷. Vital Cuinet hükümet konağının muhteşem bir yapı olduğunu belirterek kesme taştan iki kat üzerine inşa edildiğini ve zemin katında 60'a yakın odası olduğunu ifade etmektedir⁴⁸. Hükümet konağının

⁴³BOA, İ. Dahiliye, nr. 71851, lef: 1(Belge ekte verilmiştir. Bkz.Ek:2).

⁴⁴ Fikri Karaman, *aynı eser*, s. 50.

⁴⁵ Ali Birinci-A. Turan Alkan, *aynı makale*, s.100 -101.

⁴⁶ BOA, İ. Dahiliye, nr. 71819, lef:3; Fikri Karaman, *aynı eser*, s. 51.

⁴⁷ Bina bugün hükümet binası olarak kullanılmaktadır.

⁴⁸ Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001, s. 132.

masrafı için 250 bin hapisane için 210 bin olmak üzere toplam 460 bin guruş keşif bedeli çıkarılmıştır⁴⁹. Ancak 1301 (1884) yılında yapımı tamamlanan Hükümet Konağı ile Hapishane için tahmin edilenden daha fazla para sarf edilerek inşaat 633.285 guruş 37 para ile tamamlanabilmiştir. Bu paranın 350 bin guruşu Hazineden, 110 bin guruşu ise şehirde satılan arsaların bedelinden sağlanmıştır. Yanlışlıkla levazımın noksan yazılmasından kaynaklanan Hükümet Konağı ile Hapishanenin kalan masrafının 2557 guruş 10 parası satılan edavatlardan ve 170. 728 guruş 27 parası ise 1308 (1892) yılı bütcesinden ödenmiştir⁵⁰. 1885 yılı Mayıs ayında Hükümet konağının bir tarafına Zabtiye askerleri için odalar, erler ve süvari hayvanları için koğuşlarla ahırlar yapılması kararlaştırılmıştır⁵¹. Ancak bu ek hizmet binalarının inşası hakkında daha geniş bir bilgiye ulaşamadık. Ayrıca, Halil Rıfat Paşa, adliye hizmetlerinde kullanılmak üzere iki katlı ve toplam 25 odalı bir adliye daresi yaptırmıştır⁵².

Halil Rıfat Paşa'nın Sivas Valiliği döneminde vilâyetin belediye gelirlerinin artırılması için yeni vergiler ihdas edilmiştir. Sivas vilâyetindeki belediye dairelerinin gelirlerini artırmak için 15 Mart 1885 tarihinden itibaren şehir ve kasabalara giren yüklü arabalardan 40, beygir, katır ve deveden 20, ve merkepden 10 para duhuliyet adıyla vergi alınmaya başlanmıştır⁵³. Ancak alınan bu vergilerde usulsüzlük yapılması ve zamanla verginin vatandaşa ağır gelmesi üzerine daha sonra kaldırılmıştır. Şehir ve kasabalara giren öküz arabalarından alınan vergi gibi evleri için odun getiren odun arabalarından da vergi talep edilmesi, halkın şikâyetine sebep olmuştur. Mevcut vergilerden ümit edildiği gibi istifade edilemediği ve vatandaşa ağır bir yük olduğundan vergilerin külliyen kaldırılmasına dair Sivas Vilâyeti Meclis-i İdaresinin teklifi üzerine 6 Temmuz 1887 tarihinde tamamen kaldırılmıştır⁵⁴.

Halil Rıfat Paşa evlerin çatılarının su geçirmemesi için çatıların kiremitle kaplanması için halkı teşvik etmiştir⁵⁵. Sivas'ta ilk eczahane de Halil Rıfat Paşa'nın valiliği zamanında açılmıştır⁵⁶.

Halil Rıfat Paşa'nın valiliği zamanında Tokat'ta ise , şehir içinde birçok bina yıktırılmak suretiyle bir kilometre uzunluğunda bir cadde açılmıştır. Bu yol

⁴⁹ BOA, İ. Şurâ-yı Devlet, nr. 3700.

⁵⁰ BOA, İ. Şurâ-yı Devlet, nr. 7018.

⁵¹ BOA, İ. Dahiliye nr. 75269.

⁵² Fikri Karaman, *aynı eser*, s. 51; Nurettin Birol, *aynı tez*, s. 67. Bu binanın inşası hakkında tarafımızdan bir çalışma yürütülmektedir.

⁵³ BOA, İ. Şurâ-yı Devlet, nr. 4312.

⁵⁴ BOA, İ. Meclis-i Mahsûs, nr. 3857.

⁵⁵ Hüseyin Yıldırım, "Seyahatnamelerde ve Anılarda Sivas", *Toplumsal Tarih*, Sayı:7, Temmuz 1994, s.28.

⁵⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *aynı eser*, s.1571.

Amasya- Sivas yolunun şehir içindeki bağlantısını teşkil etmektedir⁵⁷. Yine Tokat'ta yeni bir hükümet konağı inşasına başlanmış ve binanın yarısı tamamlanmıştır⁵⁸. Tokat Hükümet Konağı ve müstemilatı halkın yardımları ile inşa edilmiş ve 377.280 guruşa mal olmuştur. Bu meblağın 364.420 guruşu halktan toplanan yardımlar ile temin edilmiştir⁵⁹. 26 Aralık 1891 tarihli Şura-yı Devlet mazbatasına göre Hükümet konağı eski Kalhane arsası üzerine inşa edilmiştir⁶⁰. Bu bilgidен Hükümet konağının 1891 yılında hizmet vermeye başladığı anlaşılmaktadır. Tokat'ta Halil Rıfat Paşa tarafından inşa ettirilmiş yollar günümüzde de hizmet vermeye devam etmektedir.

B- Eğitim Alanındaki Faaliyetleri

Halil Rıfat Paşa, Sivas vilayetinde sadece imar faaliyetlerinde bulunmamış aynı zamanda eğitim alanında da faaliyetlerde bulunmuştur. Vilâyet dahilinde birçok yeni okul binası inşa ettirdiği gibi okulu olmayan köylerde okul açılması ve bu okullara gelir kaynağı temin edilmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Halil Rıfat Paşa'nın Sivas Valiliğine tayininden kısa bir süre sonra 11 Şubat 1882 tarihli *irâde-i seniyye* ile Sivas vilâyetinde eğitim ve öğretimin geliştirilmesi için Vilâyet Maarif Meclisi teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır⁶¹. Sivas'ta Maarif Meclisinin teşkili ve Halil Rıfat Paşa'nın gayretleri ile vilâyette eğitim faaliyetleri hız kazanmıştır.

Halil Rıfat Paşa, icraatlarına başlamadan önce, kamuoyu oluşturmak ve yapacağı işler hakkında halkı bilgilendirmek için vilâyet halkına hitaben tenbihnâmeler kaleme alarak neşretmiştir. Bu maksatla valiliği zamanında neşretmiş olduğu tenbihnamelerin sayısı 11'dir⁶².

Tenbihnâmeler, sade ve anlaşılır dille kaleme alınmıştır. Tenbihnâmeler ile hem halk bilgilendirilmiş hemde yapılacak faaliyetlerin yararları anlatılarak kamuoyu oluşturulmak istenmiştir. Tenbihnâmelerde ziraatten eğitime, çevre sağlığından ulaşıma, asayişten orman sevgisine kadar çeşitli konular işlenmiştir.

⁵⁷ Bu yol günümüzde, Behzat Deresi'nin kenarını takip ederek Saat Kulesi ve eski hükümet konağının önünden geçmektedir. Günümüzdeki Sivas Caddesi ise 1939 Erzincan depreminden sonra inşa edilmiştir.

⁵⁸ Halis Cinlioğlu, *aynı eser*, s. 38. Şemseddin Sami, *aynı eser*, III, 1308/1891, s.1692.

⁵⁹ BOA, İ. Şurâ-yı Devlet nr. 6883, lef:1; BOA, MV. nr. 71/81.

⁶⁰ BOA, İ. Şurâ-yı Devlet nr. 6883, lef:1. Pars Tuğlacı, Tokat Hükümet Konağının 1892 yılında inşa edildiğini belirtmektedir. *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 287. Bu bina bir müddet adliye binası olarak da kullanılmıştır. Günümüzde, hükümet konağının yerinde Tokat Defterdarlık binası bulunmaktadır.

⁶¹ BOA, İ. Dahiliye, nr. 67930. Aynı irade ile Diyarbakir, Mamurat'laziz(Elazığ), Erzurum, Van ve Edirne vilâyetlerinde de Maarif Meclisi açılmasına karar verilmiştir.

⁶² Lütfi F. Tuncel, *Tenbihnameler Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa ve Tenbihnameleri*, Sivas 2002; Ali Birinci, " Halil Rıfat Paşa'nın Tenbihnâmeleri ", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nr. 3, Kasım 1984, s. 14 –22. Halil Rıfat Paşa, Aydın valiliğinde iken de tenbihnâme yayımlamıştır. Bkz. Sabri Yetkin, *aynı eser*, s. 70.

Tenbihnâmelerde o sırada Anadolu'da henüz yaygınlaşmamış olan patates ziraati teşvik edilmekte, kara saban yerine pulluk kullanımı özendirilmekte, kış aylarında köy yollarında kızak kullanılması tavsiye edilmektedir⁶³. Aydın vilâyetinde eşkıyalık olaylarının önlenmesi ve asayişin sağlanması için alınan tedbirler ve bu konuda vatandaşların yapacağı işler de tenbihnâmelerle halka bildirilmiştir⁶⁴.

Halil Rifat Paşa, tenbihnâmelerinde teklif ettiği çözümlerinde daima devlet hazinesini işin dışında bırakmıştır. İmece, yardımlaşma, ek gelir kaynağı yaratmak gibi usullerle kamu niteliğindeki işleri devlete yük olmadan çözümlenmeye çalışmıştır. Buna en güzel örnek Sivas vilayetinde köylere okul yaptırma teşebbüsüdür.

Halil Rifat Paşa'nın okul yaptırma ile ilgili olarak üç adet tenbihnamesi bulunmaktadır. Bunlar yayınlanma sırasına göre, dördüncü, altıncı ve onbirinci tenbihnâmelerdir. Dördüncü tenbihnâmenin metni aşağıda verilmiştir:

"Sivas Vilâyetinden Devâ'ir-i Nevâhi Müdürlerine Dördüncü Tenbihnâmedir.

İnsanı insan iden ve dünya ve ahirette muradına irdiren şey ilim ve ameldir. Yani okumak ve yazmak ve okuduğu ilim ile âmil olmaktır. Bir okumuş adam ile okumamış adamın arasında dağlar kadar fark vardır.

Her fenalık câhillikten gelir. Bugün hapisaneler dolusu adamlar yoklansa, içinde âlim yokdur. Cümlesi cahildir ve bu cehl sebebiyle adam öldürmüş, haydutluk, hırsızlık yahud sâ'ir fenalık itmiş ki hapse girmişdir.

Meşhur lakırdıdır ki hapisaneleri azaltmak için mektepleri çoğaltmalı.

Veliyy-i ni'met-i şevketlü padişahımız efendimiz hazretlerinin emr-i matlûb-ı hümayûnları her yerde mektebler yapılmak ve çocuklar okudulmak ve kimse cahil kalmamaktır. Anın için devâ'ir-i nevâhi müdirlerine tenbih olunur ki hangi köyde mekteb yogise derhal ya yeniden bir mekteb yapdırsun veyahud münâsib bir hâneyi muvakkaten köy mektebi ittihaz ettirmek hocasını dahi nasb itdirsün ve erkek ve kız bir çocuk beş yaşına girdimi mullaka mektebe virdirsün. Mekteb yapmayan köylere ve çocuğunu mektebe virmeyen kimseleri Kaza Kaymakamına yazup bildirsin. İşbu tenbihnâme tarihinden itibaren altı ay mühlet viririzki ol vakte kadar mektebi olmayan köyler mekteblerini yapdırsun. Bu altı ay bitdikde yoklanacaktır. Hangi köyler mekteb yapdırmamış ise hükümet yapdırup parasını köylüden alacak ve ol karyenin ihtiyar meclis azasını ve nahiye müdirini tekdir idecekdir. Fi 16 Ağustos Sene 1298"*[28 Ağustos 1882]⁶⁵.

⁶³ Ali Birinci, aynı makale, s. 14-22.

⁶⁴ Sabri Yetkin, aynı eser, s. 70.

*Belgede tarih yanlışlıkla 1928 olarak yazılmıştır.

⁶⁵ BOA, İ. Meclis-i Mahsus, nr. 3347, lef.7 (Belge ekte verilmiştir. Bkz. Ek:3). "Veliyy-i ni'met-i şevketlü padişahımız efendimiz hazretlerinin emr-i matlûb-ı hümayûnları her yerde mektebler yapılmak ve çocuklar okudulmak ve kimse cahil kalmamaktır." Tenbihnâmedeki bu cümle, Tenbihnâmeleri yayınlayan Lütüf F. Tuncel'in eserinde ve

Görüldüğü gibi tenbihnâmenin dili herkesin anlayabileceği şekilde gayet sadedir. Yapılacak işin ehemmiyeti üzerinde durulmakta ve halka okuma yazmanın önemi anlatılmaktadır. Halkın köylerde okul yaptırması teşvik edilmekte ve 5 yaşındaki kız ve erkek çocuklarının okula gönderilmesi istenmektedir.

Halil Rıfat Paşa 30 Ağustos [12]98 [11Eylül1882] tarihinde vilayet mutasarrıflarına bir yazı göndermiştir. O bu yazısında eğitimin öneminden ve vilayet içinde yapılacak okullardan bahsetmektedir. Yazıda aynı tarihli altıncı tenbihnâmenin de birer paket içinde gönderildiği ifade edilmektedir. Halil Rıfat Paşa, mutasarrıflara gönderdiği tenbihnâmelerin vakit geçirmeden birer suretinin nahiye müdürlerine teslim edilerek işin öneminin de lâyıkıyla müdürlere, ihtiyar meclisi azalarına ve halka anlatılarak hemen işe başlanmasını istemektedir⁶⁶.

Halil Rıfat Paşa, 23 Zilhicce 1299 [5 Kasım1882] tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazıda ise yapacağı işleri etraflıca anlatmaktadır. Ayrıca konu ile ilgili kaleme alıp bastırıldığı tenbihnâmelerden iki tanesini nezarete göndermiştir.

Halil Rıfat Paşa'nın belirttiğine göre o sırada Sivas vilayetinde okulsuz 3052 köy bulunmaktadır. Her köye bir okul yapılacağı ve bir okulun yıllık masrafının yaklaşık olarak 10 lira olacağından 3000 mektebin yıllık masrafının ise 30.000 lirayı bulacağı tahmin edilmektedir. Bu kadar meblağın ise halktan tahsil edilmesine halkın tahammül ve imkanı olmadığını takdir eden Halil Rıfat Paşa ayrıca bu paranın Evkaf-ı Münderise⁶⁷ ve yardımlar ile vs.den de temin edilemeyeceğini belirtmektedir. O'na göre bu masraflar ancak aşağıda izah edileceği gibi beş sene müddetle her sene çift başına yirmişer okka⁶⁸ zahire ektirilerek halledilecektir.

Her köy ve kasabada ziraata ait ne kadar çift hayvanı varsa çift başına yirmişer okka buğday 1882 yılı güz mevsiminde okullar için ektirilecektir. Gelecek sene harmanda ne kadar ürün alınır ise bundan, daha önce tohum olarak çift sahiplerinden ödünç alınmış olan yirmişer okka buğday, sahiplerine iade edilecektir. Ayrıca tarla kirası olarak da tarla sahiplerine yirmişer okka buğday verilecektir. Yirmi okka tohumdan tahmini olarak ortalama 100 okka (128 kg.)

Nurettin Birol'un tezinde bulunmamaktadır. Bkz. Lütfi F. Tuncel, *aynı eser*, s. 60-61; Nurettin Birol, *aynı tez*, s. 71.

⁶⁶ BOA, İ. Meclis-i Mahsus, nr. 3347, lef.5.

⁶⁷ Evkaf-ı Münderise, fiili hizmeti kalmamış, amaçsız kalan vakıfların gelirlerinin evkaf bütçelerine irâd kaydedilmeyerek, mahallince eğitimin geliştirilmesi yolunda sarf ve kullanılmıştır. Bunun için 21 Aralık 1879 tarihinde irâde sadır olmuş ve uygulamaya başlanması için valiliklere tamim gönderilmiştir. Bkz. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 294.

⁶⁸ Okka, 1282 gram karşılığında bir ağırlık ölçüsüdür. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 30.

mahsul alınacağından⁶⁹ kalan 60 okka buğday da ortalama fiyat bir guruşdan satılacaktır. Satılan buğdayların bedelleri ise kazalarda kurulacak Maarif Sandıklarında biriktirilecektir. Sandıklarda biriken paralar ise nizamına uygun faizle çiftçilere borç olarak verilecektir. Bu usule sandıklarda toplanan paranın faizi, okulların masraflarını karşılayıncaya kadar devam edilecektir⁷⁰. Halil Rıfat Paşa bu şekilde bir uygulama ile aynı zamanda Sivas vilâyetinde ziraat gelişeceğini, çiftçilerin ise tüccar, sarraf ve tefecilerden yüksek faizle kredi almaktan kurtarılmış olacağını ifade etmektedir⁷¹. Böylece bu usulün uygulanması ile vilâyette hem ziraatin hem de eğitimin ilerlemesi amaçlanmıştır.

Halil Rıfat Paşa, kasabalar hariç olduğu halde vilâyette yaklaşık olarak 98.200 çift hayvanı bulunduğunu ifade etmektedir⁷². O'na göre ekilecek buğdaydan yıllık yaklaşık olarak 5.892.000 guruş hasılat elde edilecektir. Halil Rıfat Paşa bu usulün beş yıl devam etmesi halinde toplam 29.460.000 guruş hasılat elde edileceğini belirtmektedir. Bu miktarın Maarif Sandıklarına sermaye olacağı ve bunun ise % 1 nizami faizle senelik 2.900.000 guruş gelir getireceği, bununla da mekteplerin idaresinin mümkün olacağı ifade edilmektedir. Bu kadar büyük sermaye ile her kazada bir Maarif Sandığı kurulur ve Maarif Meclisleri'nin idaresine verilir ve vilâyette iyi idare edilip Maarif Nezareti tarafından daima dikkatlice nezaret edilirse 20 – 30 milyon guruş borç verilerek ziraatın dahi gelişeceği belirtilmektedir. Vilâyette işe başlandığı ve çok istifadeli olacağı beklenmekte ise de işin gevşememesi ve bu işin beş sene müddetle yürürlükte kalması için irâde-i seniyye ile bu konuda memurların dikkatlerinin çekilmesinin faydalı olacağı belirtilmektedir.

Bu şekilde mekteplerin masraflarının karşılanacağını ifade eden Halil Rıfat Paşa, kısa sürede mekteplerin ve maarifin geliştirilmesi için aklına çare olarak bu yolun geldiğini belirtmektedir. O'na göre zaten halktan normal vergilerin tahsil edilmesinde güçlük çekilmektedir. Bir de okullara yardım adıyla cüz'i bir para istenirse onun tahsilatı da zor olacaktır. Bu sebepten halkın kesesinden para çıkmaksızın bu iş halledileceğinden böyle bir tedbiri düşündüğünü belirtmektedir. Böylece vilâyet dahilindeki her köye bir okul yapılmış olacaktır. Kasaba okullarının

⁶⁹ Vital Cuinet'e göre Sivas ve kazalarında buğday verimi şu şekildedir. Sivas merkez bire 5, Koçkiri kazası bire 7, Divriği kazası bire 8, Tentüs, Hafik ve Yıldızeli kazaları ise bire 5 şeklindedir. Bkz. Adnan Mahiroğulları, *aynı eser*, s. 142. Bu oran Tokat, Niksar, Erbaa, Amasya'da daha fazla olacaktır.

⁷⁰ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, nr.3347, lef. 3, 5.

⁷¹ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde resmi kredi piyasası oluşmadığından çiftçiler sarrafdan, tefeciden ve tüccardan yıllık % 20-40 faizle kredi alıyordu. Bazen bu oran daha yüksekde olabiliyordu. Bkz. Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998, s. 131 vd.

⁷² Vilâyetin 423 bin hektar ekili arazisi bulunmakta ve bunun da % 93'ünde tahıl %4'ünde sebze üretilmektedir. Kâmil Erdeha, *aynı eser*, s. 75.

gelişmesi ise Evkaf-ı Münderise varidatı ve kasaba ahalisinin yardımları ile sağlanacaktır⁷³.

Halil Rıfat Paşa'nın bu tekliflerinin dönemin padişahı II. Abdülhamid tarafından da uygun görüldüğü 2 Rebiülevvel [1]300 [11 Ocak 1883] tarihli irade-i seniyyeden anlaşılmaktadır⁷⁴. Ancak o dönemdeki okul sayılarına bakıldığında bu usulün uygulanamadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu usulün neden uygulanamadığı hakkında bir bilgiye ulaşamadık. Bununla birlikte Halil Rıfat Paşa'nın adı geçen usulle her köye bir okul yaptırma projesi, Osmanlı Devleti'nin o zamanki ekonomik şartlarını da göz önüne alacak olursak iyi niyetle düşünülmüş bir tedbir olarak kabul edilebilir.

Halil Rıfat Paşa'nın valiliğinin son yılı olan 1885 yılında Sivas vilâyetinde 1465 Müslüman ve 284 gayrimüslim okulu bulunmaktaydı⁷⁵. Aynı tarihlerde vilâyette 18 rüşdiye (ortaokul) mektebi bulunmakta ve bu okullarda 1078 öğrenci öğrenim görmekteydi⁷⁶. Bu okul sayıları Halil Rıfat Paşa'nın okul yaptırma projesinin gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır.

Mevcut bilgilere göre Halil Rıfat valilik yaptığı dönemde dört derslane, bir resimhane ve üç oda bir salonlu Rüşdiye(Ortaokul) Mülkiye Mektebi, dört derslane, bir resimhane ve beş oda bir salonlu Askerî Rüşdiye(Ortaokul) Mektebi⁷⁷ inşa ettirmiştir. Bir derslane ve üç odadan meydana gelen bir Darü'l-muallimîn (Öğretmen okulu) ve beş oda bir salonlu Maarif Dairesi (Millî Eğitim Müdürlüğü) binası yaptırmıştır⁷⁸.

Bu dönemde Sivas vilâyetindeki okul sayısı ise şu şekildedir. 1892-1893 öğretim yılında Sivas vilâyetinde 1637 ilkokul bulunmaktaydı⁷⁹. Şemseddin Samî'ye göre bu rakam daha fazladır. Vilâyette 8 ortaokul, 1 Askerî Ortaokul, 1 Öğretmen Okulu, 2201 erkek ve 123'ü kız olmak üzere toplam 2324 müslüman ilkokulu bulunmaktaydı. Gayr-i müslim ve misyoner okullarında dahil vilâyette toplam 3595 okul bulunmakta ve bu okullarda 54.493 öğrenci öğrenim görmekte 3709 öğretmen görev yapmaktaydı⁸⁰. Ancak bu rakamların biraz mübalâğalı olduğu kanaatindeyiz. 1906-1907 öğretim yılında Sivas vilâyetinde, 9'u (1 tanesi kız) Sivas merkez, 7'si Amasya, 3'ü Tokat ve 5'i Karahisar-ı Şarkî'de olmak üzere toplam 24

⁷³ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, nr.3347, lef. 3.

⁷⁴ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, nr.3347.

⁷⁵ *Sivas Vilâyeti Salnamesi*, Defa: 12, Sene-i Hicriye 1302, s. 454-456.

⁷⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Defa:40, Sene-i Hicriye 1302, s. 414-415.

⁷⁷ Askerî Rüşdiye'de ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de 1892-95 yılları arasında öğrenim görmüş ve 28 Ekim 1895 tarihinde mezun olmuştur. Bkz. Şerafettin Turan, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Ankara 2000, s. 2.

⁷⁸ Ali Birinci-A. Turan Alkan, *aynı makale*, s.101.

⁷⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 86; İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1985, 464.

⁸⁰ Şemseddin Samî, *aynı eser*, s. 2796-97.

Rüşdiye (Ortaokul) bulunmaktadır⁸¹. Sivas Lisesi 1887 yılında öğretime açılmıştır⁸². 1898 yılında ise Sivas vilâyetinde iki lisede 205 öğrenci öğrenim görmektedir⁸³. Tokat'ta lise 1902 yılında öğrenime açılmıştır⁸⁴. 1905-1906 yılı istatistiklerine göre ise Sivas vilâyetinde 3 idadi (lise) bulunmaktadır⁸⁵.

Sonuç

Halil Rıfat Paşa aslında düzenli bir eğitim görmemiş, taşra memuriyetlerinde derece derece yükselmiş, mutasarrıflık ve valiliklerde bulunarak idâri işleri öğrenmişti. Görev yaptığı yerlerde ismini minnetle andıracak eserler bırakmıştır. Halil Rıfat Paşa, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın ifadesi ile "*valilik için yaratılmış*" bir kişiydi⁸⁶. Hakikaten Halil Rıfat Paşa ününü daha çok Sivas Valiliği esnasında yapmış olduğu başarılı icraatlarıyla duyurmuştur.

Halil Rıfat Paşa, maiyetindeki çalışkan ve gayretli memurlara sahip çıkarak onları desteklemiş ve taltif ettirmiştir. O, iş bitirici kişiliği ile uzun sürede yapılacak işleri çok kısa sürede tamamlamıştır. Yapılan işlerde halk devlet dayanışmasını sağlayarak çok cüz'i masraflarla kamu hizmet binaları ile kilometrelerce yol yaptırmıştır. Ayrıca yapılan bu işlerde hizmet ve himmeti geçen vatandaşların taltif edilmelerini sağlayarak onların devlete güvenlerini artırmıştır. Ayrıca halka ağır gelmeyecek yeni gelir kaynakları ihdas ederek eğitim ve ziraatin geliştirilmesine çalışmıştır.

Halil Rıfat Paşa, yapmış olduğu çalışmaları ile günümüz idarecilerine örnek teşkil edecektir. Ayrıca kibarlığı, nezaketi, iyilik severliği ve bırakmış olduğu eserleriyle daima saygı ve minnetle anılacaktır.

ABSTRACT

Halil Rıfat Pasha was one of state's men the Otoman State educated in its last period. Although Pasha became in posts of Internal Ministership and Prime Ministership, he has been remembered with the succesfull services that he made in his posts of governorship. Among these services, the activities that Pasha made in his governor of Sivas between 1882 and 1885 has been ahead of others. During his governor of Sivas, Pasha contributed to be built a number of kilometre roads and many schools. In this article, it is to be given information on his activities of reconstruction and education during his governor of Sivas.

⁸¹ Bayram Kodaman, *aynı eser*, s. 104.

⁸² Hüseyin Yıldırım, *aynı makale*, s. 28.

⁸³ İlhan Tekeli, *aynı madde*, s. 474.

⁸⁴ Halis Cinlioğlu, *aynı eser*, s. 47.

⁸⁵ Bayram Kodaman, *aynı eser*, s. 128.

⁸⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *aynı eser*, s.1570.

EKLER

Ek: 1

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a list or document, with several sections of text and some graphical elements like brackets and lines. The text is arranged in a vertical column with some horizontal lines and brackets indicating groupings. The handwriting is cursive and typical of the 19th century. There are some faint markings and lines at the bottom of the page, possibly indicating a signature or date.

Yol yapımında hizmet ve himmet edenlere verilen rütbe ve nişanları gösteren liste (İ. Dahiliye, nr. 69666, lef.3).

Ek: 2

عیواس ولایتین ذواتواری نواسی مدبر لیتد در دنجی نیبناهنسی

انسانی ایمان این دنیا و آخرتند. مرادینه پردین شی هاروعاد
 بی او قومی و بازق او بودی صیالنه نابل اولقدر
 پراو قوش آدمابه او قوماش آدک اراسند طاهر قدر فرق وارد
 هر خانی جاهلکدن کلور بولون جیستاهل طریقی آدملر یوقلانسه ایچینف
 مال یوقدر جله سی. جاهلدر و یوجاهل سیه آدم اولدرش حد و دلق خرسزاق باشود
 سار. وانی ایشکده جیسه کیرمشدر
 مشهور ندر دینوکه جیستاهل یانلق ایچون تکتلیری چوقانخال
 ولی نیشوکلوبادشهر ایدمر جیستایک امر و مطلوب همایونری هریده
 تکلیز باباق و چوجقلر اوقودلق و کده جاهل نالاندراک ایچون دوازر نواسی
 مدبر لیتدیه اولنور که هانی کویلمک بوضیسه درمال یا یکیدن یومکب یلدرسون
 و باشود مناسب رطاه فی موغای کویلمکی ایغلا ایدرورک خواجده سی دخی نصیایلدرسون
 وارک و قزر بر جوجق بشیلمه کوننجی عیطقا مکنه و پردرسون مکتب با بیان
 مکتوبلری و چوجقنی مکتب و یرمیان کسری فعلا قائم مکنه بازوب یلدرسون
 ایشو نیهنامه نارنشدن اعتبارا الی آیه هایت و یرور که اولوقته قنر مکتبی اولیان
 کوزلر مکتبلر ای یلدرسون بوانی آیه تکد بوقلاقه یقمد رهانی کویلمر مکتب یلدرماش
 ایه حکومت یلدروب یلدرسی کوبودن ایه جوق اولقر بهک اختیسلر مجلس اخصاصتی
 و تاجید مدبرینی تکد بر ایله چکدر فی ۱۶ ایشون سنه ۱۹۲۸

Tokat'tan Niksar'a kadar açılan yol hakkında Halil Rifat Paşa'nın telgrafı (İ. Dahiliye, nr. 71851, lef: 1).

Ek: 3

Ek: 2

تعمیرات

محارقات مخصوصه العیال و فی اولاد ذوال ذمه و زکوة مستوفیات قبول استیصال

مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر
مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر
مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر
مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر
مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر	مردود و سایر

تمام جہن مذبذوبہ

تعمیرات و تعمیرات اولیہ اسکولہ قدر ایلام جہن مذبذوبہ یکبارہ فعلیتہ قدر اولیہ اہم کیوں ترمیم بہ
 قیامت دومی نسبت مجددی نظارتہ داشته اولیہ قیاس مگر بر کویست ترمیم اولیہ ایکن
 و ترمیم اولیہ نسبت قدر دومی اولیہ کہ حیثاً اولیہ ایکن کو بیہ در نہ سہ نقد و سایر اولیہ ترمیم
 سایر مذبذوبہ اصلاحیہ مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم
 مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم
 مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم
 مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم
 مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم مذبذوبہ ترمیم

Tokat'tan Nihsar'a kadar açılan yol hakkında Halil Rifat Paşa'nın telgrafı (İ. Dahiliye, nr. 71851, lef: 1).